

КУЛЕ И ГРАДОВИ

Уреднице
Лидија Делић
Снежана Самарџија

УДРУЖЕЊЕ
ФОЛКЛОРИСТА
СРЕБИЈЕ

INSTITUT DES ÉTUDES NATIONALES
SAINT-PETERSBOURG

SERBIAN FOLKLORE ASSOCIATION
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES SASA

TOWERS AND CITIES

Edited by
Lidija Delić
Snežana Samardžija

BELGRADE 2021

УДРУЖЕЊЕ ФОЛКЛОРИСТА СРБИЈЕ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

КУЛЕ И ГРАДОВИ

Уреднице

Лидија Ђелић
Снежана Самарџија

БЕОГРАД 2021

Издавачи
Удружење фолклориста Србије
Балканолошки институт САНУ

Одговорни уредници
Бранко Златковић, Удружење фолклориста Србије
Војислав Г. Павловић, Балканолошки институт САНУ

Рецензенти
академик *Нада Милошевић-Ђорђевић*, САНУ Београд
Ала Татаренко, редовна професорка,
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко“ у Лавову, Украјина
Персида Лазаревић ду Ђакомо, редовна професорка,
Универзитет „Габријел Д'Ануцио“, Кјети / Пескара

Превод на енглески језик и лектура
Миљана Проћанић
Дизајн
Кранислав Вранић
Штампа
BiroGraf Comp d.o.o.
Тираж
300
На корицама
Минас Тирит, Minas Tirith. J. R. Tolkin, *The Lord of the Rings: The Return of the King*
<https://wallpaper.dog/large/20487047.jpg>

ISBN 978-86-82208-00-6 (УФС)

Књига *Куле и ћадови* објављена је уз финансијску подршку
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

Нада Милошевић Ђорђевић МИРЈАНА ДЕТЕЛИЋ	9
--	---

У дубинама језика

Александар Лома СРПСКА „МАЛА ИЛИЈАДА“	15
Марија Мандић ЦРНА ЗЕМЉА У ЕПСКОЈ ФОРМУЛИ	43
Предраг Мутавчић, Мерима Кријези, Сара Мандић О СУДБИНИ КРОЗ ПРИЗМУ АЛБАНСКЕ ФРАЗЕОЛОГИЈЕ С ОСВРТОМ НА ГРЧКУ И СРПСКУ	77

ГРАД ГРАДИЛА

Снежана Самарџија „НАСРЕД ГОРЕ СА ГРАДИЋУ ЦРКВУ.“ НЕИМАРКЕ У СРПСКОЈ УСМЕНОЈ ПОЕЗИЈИ	107
Љиљана Пешикан Љуштановић ИМЕНОВАНИ ПРОСТОРИ У УСМЕНОЈ ЛИРИЦИ: ГРАД	137
Драгољуб Перић ГРАД НА ЖИВОТИЊСКИМ РОГОВИМА	167
Саша Кнежевић ПОЕТИКА ГРАДА У ПЈЕСМАМА МИЛОВАНА ВОЈИЧИЋА	185

Локус и нумен

Драгица Поповска СВЕТИ МЕСТА: ПРОЦЕСИ НА САКРАЛИЗАЦИЈА НА ПРОСТОРОТ	203
Милина Ивановић Баришић КУЋА КАО САКРАЛНИ ПРОСТОР	215
Ана Вукмановић НОВЛАШЋЕНЕ ГОРЕ УСМЕНЕ ЛИРИКЕ	239

ОД МИТА ДО ФОЛКА

Данијела Поповић Николић	„ЕВО ВАМ НОВАЦА, ПА УКОПАЈТЕ ТОГА ЧОВЕКА.“ СРПСКЕ УСМЕНЕ ПРИПОВЕТКЕ О ЗАХВАЛНОМ МРТВАЦУ	257
Смиљана Ђорђевић Белић	СНОВИ О ПОКОЈНИЦИМА: ИЗМЕЂУ ОПАСНЕ И ПРИЖЕЉКИВАНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ	285
Марија Клеут	БОЈ АРАДЈАНА СА КОМАДИНЦИМА: ЕПСКА ПЕСМА СА МАРГИНЕ	315
Зоја Каравановић	„ПРОЧУЛА СЕ УБАВА ДЕВОЈКА.“ ЛЕПОТА И ФОРМУЛЕ ЛЕПОТЕ У СРПСКИМ НАРОДНИМ ПЕСМAMA ИЗ ТЕРЕНСКЕ ЗБИРКЕ СА ТИМОКА	323
Бошко Сувајцић	БОЈ НА КОСОВУЉУБОМИРА СИМОВИЋА И КОСОВСКА ЛЕГЕНДА	345
Јеленка Пандуревић	ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ ФОЛКЛОРИСТИКЕ: ПОРТРЕТ ВЕЉКА РАДОЈЕВИЋА	381
Славица Гароња Радованац	ЖЕНИСКИ ПРИНЦИП И ФОЛКЛОРНА ПОТКА У ПОЕМИ МИЛОСАВА ТЕШИЋА КАЛОПЕРА ПЕРА	413
Немања Радуловић	КОСМИЧКА МИТОЛОГИЈА МИЛОША РАДОЈЧИЋА.	437

КЊИЖЕВНА АРХИТЕКТУРА

Драгана Машовић	КУЛЕ И ТВРЂАВЕ – КЊИЖЕВНА АРХИТЕКТУРА И АРХИТЕКТОНИКА КЊИЖЕВНОСТИ	469
Драган Бошковић	БЕОГРАД: ГЕОКУЛТУРНО И НАРАТОУРБОЛОШКО СРЕДИШТЕ МОДЕРНЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ	495
Невена Џаковић, Биљана Митровић	МОДНИ И ПОМОДНИ БЕОГРАД У ДЕЛУ МИЛИЦЕ ЈАКОВЉЕВИЋ МИР ЈАМ	515
Дејан Ајдачић	СМРТ У ВЕНЕЦИЈИ У СРПСКОЈ ПРОЗИ	533

Животиње илити епилог

Антонија Зарадија Киш	
О ФЕНИКСУ И ЧОВЈЕКОВОЈ УПОРНОСТИ	549
Биљана Сикимић	
'МАЧКА КРАДЉИВИЦА' У СЛОВЕНСКОМ ФОЛКЛОРУ.	573
Ђорђина Трубарац Матић	
ЗЛАТНИ ЈЕЛЕНСКИ РОГОВИ КАО РЕКВИЗИТИ КОЈИМА СЕ ПРОДИРЕ У МИТСКИ ПРОСТОР	597
Сузана Марјанић	
ДВА ЕПСКО-АНИМАЛИСТИЧКА СУСРЕТА У ИНТЕРПРЕТАЦИЈАМА МИРЈАНЕ ДЕТЕЛИЋ И НАТКА НОДИЛА – УТВА ЗЛАТОКРИЛА И СОКОЛ	625
Лидија Делић	
КРИЛА СОКОЛОВА. СПЕКТАР ФОРМУЛЕ У УСМЕНОЈ ЛИРИЦИ	641
Владислава Гордић Петковић	
ДУКАТ У ЈАРБОЛУ: МИКРОКОСМОСИ МОБИДИКА.	671

Лидија Делић*

Институт за књижевност и уметност
Београд

КРИЛА СОКОЛОВА¹
СПЕКТАР ФОРМУЛЕ У УСМЕНОЈ ЛИРИЦИ²

Базична стратегија људског мишљења да појмове из сфера апстракције посредује и приказује путем чулно опипљивих датости, с једне стране, и суштинска везаност традиционалних друштава за непосредно окружење и природу, с друге – водили су томе да се соколов лет у фолклорном моделу света препозна као парадигматична слика иницијатичких кретања, како у домену култа мртвих, тако и у „великом наративу“ о свадби. Исти мотив постао је средство конституисања хиперболе у аграрном контексту, што указује на његов огроман симболички потенцијал. Вербално фиксирали текстови („крила соколова“) и визуелне представе деривиране из базичног мотива прилагодиле су се широком спектру жанрова, градећи кластер формула неједнаких по обиму и нивој структуирања. Њихову виталност и фреквентност подржавала је реална фактографија (витешка атрибуција и иконографија, пракса лова и сахрањивања, веза стравинара са стратиштима и сл.), али је за њихово опстајање и учесталост од пресудне важности несумњиво била чињеница да се соколов лет у колективној имагинацији везао за фундаменталне категорије промене / медијације и квантитета (чији је само један аспект брзина).

Кључне речи: соко, метафора, усмена формула, усмена поезија, орао, гавран, смрт, свадба

lidija.boskovic@gmail.com

¹ Рад је суфинансирала Хрватска заклада за знаност пројектом „Културна анималистика: интердисциплинарна полазишта и традицијске праксе“ (IP-2019-04-5621).

² Рад се непосредније ослања на студије Мирјане Детелић о „Епској тици лабудици“ и „Хрту, коњу и соколу у десетерачкој епици“, а посредно и много више на истраживачки и лудистички дух Мирјане Детелић, који зрачи из њеног комплетног опуса – научног, дигиталног и белетристичког.

Капитална студија Џорџа Лејкофа [George Lakoff] и Марка Џонсона [Mark Johnson] *Metaphors we live by* (1980) преломна је у сагледавању природе метафоре и механизама људског мишљења. Поменути аутори су у наведеној књизи систематизовали раније напоре лингвиста и психолога на пољу проучавања корелације између језика и поимања света и донели нове увиде у природу људске концептуализације. Како су на бројним примерима показали, људски мозак функционише тако што повезује различите домене стварности и људског искуства, при чему је просторно искуство – што знамо барем од Канта и Касирера³ – фундаментално. Простор (самим тим и тело), истичу Лејкоф и Џонсон,⁴ а за њима и читав низ еминентних лингвиста, попут Жила Фуконијеа и Марка Тарнера, није само поље опажања и оријентације, већ и средство мишљења, базични домен људске концептуализације и фундаментална раван генерисања метафора. Ова чињеница умногоме је одредила и статус летачица у симболичком систему културе и фолклорним наративима. Околност да птице и вертикално и хоризонтално савладавају простор много успешније и много брже од човека утицала је на то да се оне препознају као идеални медијатори, о коме год облику повезивања и кретања да је реч – физичком, трансцендентном, иницијацијском или неком другом.

Немају, међутим, све летачице исти статус у колективној имагинацији и систему веровања и он зависи од неколико фактора. Поред тога што је о њему примарно одлучивало конкретно климатско окружење – које одређује прототипске примерке врсте (у европском кругу то су голуб, соко, гавран, орао и сл., а не кондор, какаду, фламенко, јон мање ној или пингвин, који нису летачи ни па сопственом поднебљу) – од пресудног значаја биле су и чињенице културе (пракса живљења, лова, сахрањивања, друштвене инсигније, етика-ција, хералдика итд.) и сучељавање различитих кодова, анималистичког, колорног и просторног, пре свега, што се најбоље види у

³ Кант је сматрао да „свеколика оријентација почиње чулно осетном разликом, наиме осећањем разлике између десне и леве руке, па се затим уздиже у сферу чистог, математичког опажања, да би се најзад подигла до оријентације у мишљењу уопште, у чистом уму”. Касирер пак истиче да се у митском мишљењу опажање простора показало основним моментом утолико што је „у том мишљењу владала тежња да се све разлике, које оно поставља и обухвата, преиначе у просторне разлике и да се у том облику непосредно представе” (Kasirer 1985: 101).

⁴ *Philosophy In The Flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought* (1999).

символичким хабитусима лабуда и гаврана, доминантно одређеним ахроматским вредностима бело и црно (уп. Детелић 2011; Лома 2003). Иако формултивно атрибуиран као сив (у таутолошком удвајању и као „сив зелен”),⁵ због чега је могао инклинирати тамном полу ахроматске скале, соко у српској усменој традицији није превасходно одређен категоријом боје. Напротив, символички аспекти који происходе из оваквог атрибуирања углавном су маргинализовани на рачун оних везаних за његово просторно позиционирање, сублимирано у уводној формули „соко лети високо, / крила шире [држи] широко” и најнепосредније везано за два формултивна генеричка језгра: очи соколове и крила / пера соколова, од којих ће нас у овом раду занимати превасходно ово друго.

У великој мери, фигурирање сокола у фолклорном корпусу детерминисале су и реалије другог типа. Околност да је соко одличан летач и велика грабљивица генерисала је у усменој епици две стабилне формуле:

1. формулу у којој се успоставља аналогија између хајдучког начина „привређивања” и начина на који се соко храни:

Јер у Зука нигђе ништа нејма,
Осим сабље и дебела ћога,
С којима се рани по крајини,
Као соко с крил'ма по облаку. (Вук III, 82)

Окрбави на копљу јабуку,
Пак ти купи под барjak јунаке,
Све крвнике и бескућанике,
Који нема ни оца ни мајке,
А за вјерну љубу и не знаде;
Ком је кућа диван-кабаница,
Мач и пушка и отац и мајка,
Два пиштоља два брата рођена:
Кој' се рани мачем по крајини,
Као соко крил'ма по облаку. (Вук III, 69; уп. Вук VII, 24)

⁵ Придев зелен означавао је у старијим слојевима језика сивкасту нијансу, отуда су у фолклорном идиому и народним говорима, поред сокола, зелени и конј („На витезу коњу зеленоме”, Вук II, 21; „На зеленку коњу од мејдана”, Вук VI, 61), пас, вук и во, као и оружје (мач, сабља, пушка, топ) (Ivić 1995: 95–98).

2. формулу велике фреквенције у којој се особеним минус-поступком соко посредно маркира као најбољи међу летачима (ако соко не може утећи – не може нико):

Да ти имаш крила соколова,
Пак да паднеш из неба ведрога,
Перје меса не би изнијело. (Вук II, 50/4)

Ако стигне господар Ђорђије,
Те затече тебе на Морави,
Да ти имаш крила соколова,
Не би перје изнијело меса:
Бијежаћеш, но побећи не ћеш. (Вук IV, 31)

А ту ли си, божи проклетниче!
Да је соко крила уносио,
ал' да су ти цини калаузи,
не би цини кланце погодили,
нит' би меса перје изнијело. (СМ 67) (уп. Вук II, 94; Вук VI, 12, 19, 49; Вук VII, 1, 3; Вук IX, 25; КХ I, 21; КХ II, 71; МХ I, 76, 78; МХ IX, 21, 23; САНУ IV, 45; СМ 31, 93, 117, 165)

Аналогија је, с друге стране, успостављана између соколовог лова и отмице девојака – која је била легитиман вид јуначке женидбе – и путем поређења, и метафоричним сном:

ПРОРОЧКИ САН

Полећеше тридест јаребицах
Од Удбиња, града бијелога,
Попадоше на воду Коруну,
А долеће тридест соколовах
Од Пролома, зелене планине,
У њих соко зеленијех крилах,
Уфатиште тридест јаребицах,
То смо ти ми тридест ћевојаках,
Соколови тридесет Арватах;
Што је соко зеленијех крилах,
То ће бити Угљевићу Симо,
Јутрос те те поробит' хајдуци!
(САНУ III, 55)

ПОРЕЂЕЊЕ

Але цуру и грли и љуби,
Уфати је про танашна паса,
Па је меће за се на дорина,
Увеза је од сабље кајасом,
С њом побјеже пољем низ Котаре
Као соко под брезијем перјем,
Кад увати птицу препелицу –
(Вук VI, 66)

што је имало рефлексе и у усменој лирици (Ајдачић 2004: 54; Јокић 2012: 209):

Соко лети високо,
Крила држи широко,
Под крила му девојка.⁶ (Бов. 1, 62)

Голубенце воду пије,
У сред село на језеро,
Воду пије, ноге мије.
Спазио га сиви соко,
На се сведна да га грабне.
Спазила га стара мајка:
„Немој, немој, сив соколе,
То је мајки мушко дете,
То је мушки, то девојче!” (Бов. 1, 92)⁷

Напослетку, о статусу сокола у фолклорном корпусу, и птица уочните, одлучивале су и жанровске стратегије. Епска слика света – заснована у великој мери на витешким праксама и обрасцима – интегрисала је сокола у епонимну фигуру јунака увише равни: путем номинације (јунаци се именују „соколима”), инсигнија (соко је драгоцен и неодвојив јунаков посед, витешка животиња која га прати и помаже му у лову; вид посмртних дарова приликом јуначке сахране⁸) и сијејнх модела с крајње архаичним упориштима (метаморфоза јунака у сокола). С друге стране, пројекција целовите

⁶ На овој позицији соко алтернира са змајем: „Змај прелете зеленијем лугом, / и пронесе под крилом девојку, / а под другим рухо девојачко” (Бов. 1, 255; уп. Вук V, 250) – као и у сијејном обрасцу змај / змија младожења (о чему ниже). Веза између сокола и змаја успоставља се и просторним позиционирањем: „Запевала соко тица сива, / На Јастреци, високу планину, / Запевала, па је говорила: / ’Боже мили, чуда великога, / Докле беше змаје у планину, / Све се тице овде састављаше, / Сад нестаде змаје у планину, / Погуби га царе у недељу!” (ЛПП 128).

⁷ У лирско-епском кључу мотив сокола отмичара јавља се у алегоријском казивању о обљуби пашинице од стране „лажног болесника”: „Поручује паша Махмут-паша: / ’Је л’ ми тамо утва прелетила? / Поручује царевићу Мујо: / ’Вамо ти је утва прелетила, / У моје је дворе долетила, / А ја јесам соко ненау-чан, / Што ухватим, то лако не пушћам!’” (БВ 315).

⁸ „Саранише војводу Каицу, / Чело главе копље ударише, / На копље му сокола метнуше, / За копље му коња привезаше, / По гробу му оружје простраше” („Смрт војводе Каице”; Вук II, 81); „Мртви нађе девет Југовића / И десетог стар-Југа Богдана, / И више њи девет бојни копља, / На копљима девет соколова, / Око копља девет добри коња” („Смрт мајке Југовића”; Вук II, 48). „Када се сви позни слојеви уклоне, оно што остане заиста јесте митска слика херојске смрти у коју, за вitezом, одлазе и симболи његовог витештва” (Детелић 2008: 134).

слике света и интегралног просторног модела на фигуру епског јунака такође је мотивисала успостављање тесне везе између јунака и сокола. У структури опсесивно фокусираној на основне просторне осе (вертикалу и хоризонталу) и на оријентационе репере у оквиру њих (доле : горе; близу : далеко) змија, вук и соко фигурирају као метонимије екстремних тачака (змија и соко по вертикали, вук по хоризонтали). Асимилујући атрибуте и природу ових животиња епски јунак обједињује различите сфере и симболички овладава простором и светом.⁹

Лирика је само делимично, и уз неминовне модификације, преузела епске формуле и епске прерогативе јунака. Рефлекси јуначке атрибуције препознају се у песмама с историјским наносима („Соколови, моји тићи, / Децо моја, Југовићи, / Лазар зове, круна иште, / Да идемо на бојиште”; Бов. 2, 366) и у кругу варијаната о стицању примата над вилом¹⁰ захваљујући помоћницима који „покривају” три основна стратуса и три основна елемента (воду, земљу и небо / ваздух):¹¹

⁹ Лична имена јунака изводе се од именица вук (Вук, Вукан, Вуксан, Вукашин, Вукоје, Вујица итд.), неких врста птица (Голуб, Лабуд, Гавран [Гавран харамбаша], Павле Орловић и др.), посредно и змије / змаја (Огњен, Ватрица); јунаци се метафорично именују гујама, соколима и вуцима („Оно су ти све браћа рођена, / Оно су ти под каменом гује”, Вук III, 24; „Страхићане, ти соколе српски!”, Вук II, 44; „Где је горског погубио вука, / Горског вука Кајевића Меху”, КХ III, 13), имају змијска / змајевита, вучја и птичја знамења (гују на срцу, попут Мусе Кесеције; „прамен косе вучје” змајевске белеге или су огњевити; Пешикан-Љуштановић 2002: 35–51); оглашавају се као соколи, вуци и гује (кличу, завијају или цвиле у тамници); носе вучје коже и птичја пера („На глави му капа вучетина, / И за капом крило од лабуда”; Вук III, 6); кољу као вуци (Перић 2008: 40); имају птицу / вилу, змију и вука као помагаче (Пешикан-Љуштановић 2002: 78; Перић 2008: 45–46): „али Вука биљима видаху, / змија њему биље доносаше, / а вила му биље превијаше, / а вук Вуку лиже ране љуте, / цичи змија па под кам утече, / а полеће у облаке вила, / а завија у горицу вуче” (СМ 104) (Делић 2019: 177–180).

¹⁰ Образац, у основи, сублимира древну митско-епску причу о овладавању јунака хтонским простором: „Шатор пење Угрин Јанко [...] на вилино игралиште, / на јуначко разбојиште / и на вучје вијалиште” (Вук I, 266; уп. ЕР 181) и сл. (Кrnjević 1986: 135). У позније забележеним варијантама активира се по-роднични код: ухваћена вила поред јуначких мочи („да ти сабља с'јече Турке”, „да си стиман у дружину”) нуди јунаку и мушки потомство – „прво ћу ти биље казат’, / да ти љуба роди сина” (Вук I, 266).

¹¹ „Дај ти мене два ронца јунака, / И дај мене два бијела рта, / И дај мене два сива сокола; / Живу ћу ти вилу уватити. Јанко му то да; кад вила побјегне води у дубине, он пусти два ронца јунака, те је истјерају на сухо; кад побјегне преко поља равна, он напусти два бијела хрта; а кад се дигне небу под облаке, он

Лов ловио момак млад,
Пусти хрте на брегове,
А соколе под облаке;
Хрти срне ухватише,
А соколи белу вилу.¹² (Бов. 1, 334)

Метафора (као и фигура) сокола је, међутим, врло фреквентна у лирском опусу, али има другачију етиологију и битно другачији контекст у оквиру којег се с великим учесталошћу јавља.

1. Соко младожења

Усмена лирика није преузела епску формулу „крила соколових” у њеном најфреквентнијем виду („да ти имаш крила соколова / не би перје изнијело меса”),¹³ јер бекство из противничког тabora или с туђе и непријатељске територије није било у њеном тематском фокусу, али је изузетност сокола летача маркирала сличним минус-поступком у уводној формулацији типа:

Ој, колика је гора божурова,
Сив је соко прелетет не може;
Прелетеши кићени сватови,
И невесту кроз њу преведоше.¹⁴ (Бов. 1, 259; уп. Вук V, 2)

Преводећи квантитативне разлике (удаљеност) у квалитативне – што је типична транслација митско-фолклорног мишљења

пусти два сива сокола, и тако је савлада и ухвати” (Вуков коментар уз песму 266); „Кад то чује баш Секула, / Пуста коње в равно поље, / А хртовац у лугове, / А соколе под облаке, / А јунаци потекоше, / Б’јелу вилу ухватише” (Маж. 1).

¹² Мотив је интегрисан и у варијантама с темом „вила љубовца”: „Сив соколе, сиво перје моје! / Ако теби Бог и срећа даде, / Те уфатиш вилу Јевросиму, / Деснио ћу ти крило позлатити! / То соколу Бог и срећа дала, / Деснијем је крилом ударио, / Паде вила у зелену траву. / Вила паде, а Јово допаде, / Обломи јој крила и окриље, / Одведе је двору бијеломе, / Па је вјенча себи за љубовцу” (БВ 49).

¹³ Синтагма „крила соколова” јавља се у корпусу четрдесет и шест пута (Детелић 2008: 186); ако се у обзир узму и чисто именички склопови („соко крилим прелетит не може”, „како соко под бијело крило”, „ка соколу крила на кољена” и сл.) добија се близу седамдесет погодака.

¹⁴ Формула је прилагођена и балади, где маркира опасан простор кобан по невесту: „Кад су били гори Ораховој – / Не би гору соко надлетио, / А дела ли свати надјахали” (БВ 89). Невеста умире и сахрањују је у гори.

(на и минђења уопште)¹⁵ – лирика је соколовом трајекторијом концептуализовала комуникацију међу онтолошки различитим равнима. У варијанти „Пропасти царства Српскога“ Слепе из Гргуревца Свети Илија у виду сокола посредује између Богородице и цара Лазара, што се на сакралном плану актуализује као медијација између центра светости – Јерусалима („Од Светиње, од Јерусалима“) и будућег стратишта – Косова.¹⁶ С друге стране, соколовим летом маркирана су статусна, иницијатичка померања, подједнако добро у танатолошком:¹⁷

Куд си ми полетио? Мој соколе!
Куд остави браћу своју? Браћи јао!
И сестрице неудате? Кам' да им је!
Што си очи заклонио? Мој дјевере! (ЛНПј 130)

Чудан санак уснила ћевојка:
Ђе долеће сив зелен соколе,
Деснијем је крилом опахнуо,
Десним крилом по десном образу:
„Не вез' веза, лијепа ћевојко,
Не вез' веза, не купи чеиза,
Ја сам теби чеиз саградио,
Без пенџера четири дувара“ (БВ 58) –

као и у свадбеном кључу, у широком спектру од „чисте“ метафоре до метафоре која се разрешава по моделу словенске антитезе:

Весели се ти, од двора мајко,
Сиви ти соко долетио,
За соколом вила улећела,
Улећела и срећу дон'јела! (ЛНП 178)

Младожењо, ти ли соко беше
Што летеше напред пред сватове,
Те донесе мајки добар абер? (Бов. 1, 271)

¹⁵ Примера ради, на истом укрштању просторног и статусног домена темеље се фразеологизми „преко трња до звезда“, „доспети на зелену грану“, „пробити се на врх“, „извучи се из блата“ итд.

¹⁶ О архаичним упориштима мотива и индоевропским паралелама уп. Лома 2002: 153.

¹⁷ У конкретном случају призвана је и универзално распрострањена представа о души као „постморталној птици“ (уп. Marjanović 2011 и ту наведену литературу), с тим што се и та представа, по свему судећи, делимично темељи на истој концептуалној матрици.

Синоћ нам је наша сека била,
Синоћ наша, а јутрос њихова,
Синоћ су јој 'тице долећеле,
Долећели сиви соколови,
То не били сиви соколови,
Већ њезини кићени сватови. (Петр. 71; уп. и 75, 91)

У ретким случајевима метафора је комбинована с метонимијом (младожења → прстен):

„Не дај ме, мајко, не дај ме,
Паде ми соко на руку!”
„Не бој се, ћерко, не бој се,
Не ти је соко на руку,
Но ти је прстен на руку.” (Бов. 1, 230)¹⁸

Начелни проблем с метафором у фолклору поставља се, међутим, доста оштро управо у корпусу свадбених песама, где соко фигурира као кључна симболичка фигура, превасходно као корелат младожењи (Ајдачић 2004: 54; Јокић 2012: 208), али неретко и осталих учесника свадбеног обреда, поглавито мушкараца с младожењине стране – кума („Мили куме, ти ли соко беше, / Те донесе свате под крилима?”, Бов. 1, 268), девера („Ја сам теби ручан девер, / Па сам дона да те видим; / Навези ми, напини ми, / Куд да летим да се гледам, / Куд да паднем, да се фалим”, Бов. 1, 7; „А што с' уз њих соколови, / То су моји ћеверови”, Вук V, 6) или „кићених сватова” шире, као у претходно цитираним стиховима из Петрановићеве збирке. Грађа, наиме, показује да су интерференција и преклапања реалних и симболичких фигура младожење и сокола различитог степена и да их у великом броју примера практично није могуће одвојити. Коегзистенција сокола и младожење, било да је о паралелизму („Соко се вије по небу, / Јунак се вије по двору”, Бов. 1, 294), различитим сијејним доменима у истој песми¹⁹ или о дешифрованој метафори реч – релативно су једноставни примери:

Соко лети преко Сарајева,
Тражи лада ће ладовати,

¹⁸ „Иије ти соко на руке, / већ је то прстен деверски” (Бов. 1, 244).

¹⁹ „Долеће сиви соколе, / Долеће Петру на дворе [...] Доћиће б'рјеме година,
/ Мене ћеш, Петро, молити, / И стаће воде Дунави / И друга бистра језера; /
Онда ћеш мене молити, / Да твоје свате преведем, / И тебе с Аном пренесем”
(Вук I, 15).

Нађе јелу насрд Сарајева,
 И под јелом студена водица,
 На водици Зумбул удовица,
 И дјевојка питома Ружица.
 Стаде соко мисли размишљати:
 Ил' ће љубит' Зумбул удовицу,
 Ил' дјевојку питому Ружицу.
 Све мислио, на једно смислио,
 Па је онда тихо говорио:
 „Боље злато и поиздерато,
 Него сребро изнова ковато.”
 Па он љуби Зумбул удовицу.
 Љуто куне Ружица дјевојка:
 „Сарајево, цвало, не родило!
 Зашт' обичај у теби постаде,
 Млади момци да љуб' удовице,
 Стари старци лијепе дјевојке?” (Вук I, 436)

У највећем броју случајева, међутим, фигура сокола задржава анималистичке обрисе и само се захваљујући инерцији метафоричног читања реализује симболичка трансформација у људског актера свадбене иницијације, за шта су добри примери песме из збирки Ивана Јастребова и Душана Вуксана:

Соко седи на јелу,
 Еј, питај мајко шта вели.
 Соко вели па вели,
 Жен' ме мајко с јесени,
 Еј, докле сташу ћестени,
 Ћестени и ораси,
 Еј, дилбер Марче, моја си! (Бов. 1, 147 [Јастребов, стр. 386])

Трчи мајка коне на прелазу:
 „Моја коно и пријатељице,
 Одек ти је Анђа долетела,
 И соколу на крило заспала,
 Кад је буди, црне очи љуби.” (Бов. 2, 256 [Вуксан 19])

Понекад, међутим, чак ни тај „рецензијски консензус” није довољан за активирање метафоричког читања, што показује епско-лирска варијанта из Босанске виле о удаји сестре Челебије Јове за сокола, где, за разлику од песме из Вукове колекције о же-нидби „детета Јована” ћерком цара Стефана („Тресну соко соколова крила, / Оста момак у танку кошуљу”; Вук VI, 4) и иначице из колекције Матице хrvатске („Долијеће сокол итица сива, / Разбија

јој врата од прозора / И ул'јеће у бијеле дворе, / Смеће с' себе ситне перушине, / Оста јунак ко на гори сунце"; МХ I, 35)²⁰ – нема ни трага диморфности младожење:

Сједим брате овђе за ћерђефом,
Кад долеће сив-зелен соколе,
Он долети мени на прозоре,
Удари ме крилом по срдашцу, –
Од тада ми јадној срце расте." [...]]
У то доба сив-зелен соколе,
Проговара сив-зелен соколе:
„Мили Боже, чуда големога!
Ал' да знаде моја мила мајка,
Синак дош'o и снаху довео,
А снаха је сина породила." [...]]
Кад у јутру јутро освануло,
Крстили су пренејака сина,
Вјенчали су соколову љубу:
Соко с љубом остале у двору. (БВ 47)

Без обзира на потенцијални смер жанровских трансформација, ако се о њему уопште може говорити (а пре ће бити да је реч о неутралној генеричкој близини различитих мотивских и сијејних уобличења), између лирске минијатуре – „Иде соко, води соколицу, / Благо мајци, златна су јој крила!”²¹ (Бов. 1, 265) – бележене у готово

²⁰ На бугарском ареалу изоморфан лик у сијејном моделу је орао (СбНУ 1890: 208–212; уп. Влечева 2003: 23).

²¹ Индикативно је да се у целом епском корпусу соколица не помиње ниједном. Улогу женског пандана соколу у том жанровском коду преузела је пауница:

Подиже се соко тица сива,
Оба су му позлаћена крила,
И бијело јато голубова
Из фитешке ломне Горе Црне,
Са Џетиња поља широкога;
То не бјеше соко тица сива,
Нити бјеше јато голубова,
Но то бјеше црногорски књаже,
Шњим се крену господа избрана [...]]
Са соколом тица пауници,
Дивно су јој нашарена крила:
То не била тица пауници,
Но Даринка, књажева љубовца. (Смрт књаза Данила; Вук IX, 22)

идентичним верзијама и на блиским словенским језицима,²² и обрасца о женидби сивога сокола нема начелне разлике када је о природи актера реч, што умногоме проблематизује и статус метафоре у конкретној лирској варијанти и у варијантама где нема експлицитног метафоричког декодирања. Феномен на други начин постаје очит у песмама које инклинирају здравицама, идеолошки усмереним ка успостављању вертикале која повезује (тотемског) родона-члника²³ и домаћина. У идеалтипској слици која свет моделује као трпезу активира се комплексна симболика коју и сто (као место на које се поставља храна, а она је у ритуалној прилици увек и жртва) и сто (домаћинова столица, у генеричкој вези са троном владара или „папском столицом”, примера ради) имају:²⁴

Што је лепо погледати
Де господа рујно вино пију,
Пред њима је од злата трпеза,
На трпези сиви сокол седи:
Златне су му ноге до колена,
И обадва крила до рамена,
На глави му круна од бисера,
А у кљуну московска ружица. (Бов. 1, 285 [Јастребов, стр. 378])

Уп. „За њим јагми банова Бисера, / Бисерица, као пауница“ (КХ II, 59), „За њим Анђе као пауница“ (КХ II, 66; КХ III, 1). У епиди се невесте и жене описом доводе у везу још и са лабудицом (уп. Детелић 2011: 64) и голубом („Руке су јој крила лабудова, / Б'јеле дојке два сива голуба; / Кад говори, канде голуб гуче, / Кад се смије, канде сунце грије“; Вук III, 82).

²² Дата симболика је, како наводи Александар Гура, у свадбеним песмама присутна на широком словенском ареалу (Русија, Украјина, Белорусија, Пољска, Бугарска), с малим варирањима и повременим потпуним поклапањима: „Сокол иде, геракиня води“ [Соко иде, соколицу води] (Гура 2005: 511–512).

²³ Веселин Чайкановић сматра да су се у песмама о Секулиној кобној метаморфози у змију сачували трагови тотемизма, у детаљима о премишљању војводе Јанка и у савету деспота Ђурђа да ли гађати змију или сокола: „Зашт' да стрељам сивога сокола, / Кад сам и сам рода соколова?“ (Вук II, 85). „Зар не знадеш, од Сибиња Јанко, / Да ми јесмо гн'језда соколова“ (Вук II, 86) (Чайкановић 1994/1: 393).

²⁴ Сто је као хоризонтална равна површина симболички фигурирала као небо: „Трпеза метафорично представља висину–небо. Она није начињена због пријатног једења – за трпезом се једе зато што се растргнути и поједени тотем представља као ‘небо’; трпезу, небо дуплира јело, небо које се налази на њој. Сести за ‘трпезу’ значи – постати ‘цар’; отуда ‘столица’, ‘столъни’ град касније означавају место боравка цара, вође“ (Frejdenberg 1987: 90).

2. Крв и месо

Идентификација јунака и сокола мотивисала је, очекивано, укључивање овог летача у систем симболичких предсказања, лоших („Ово ми се ноћаске трудан санак изаснио / Џе ми соко излеће из овега б'јела двора, / И у двор се увратио без своје без русе главе”; Бог. 1),²⁵ као и добрих:²⁶

Синоћ моји двори порушени,
А на дворе напали гаврани,
А по дворе арапка ми шета,
А јутрос ми двори поновљени,
На дворе ми напали соколи,
А по двору госпоја ми шета! (БВ 48)

Опозиција гаврани vs. соколи из наведеног примера практично никде у корпсу нема паралелу с орловима (гаврани vs. орлови). Напротив, орлови и гаврани формулативно су препознати као ко-актери приче о финалном људском распадању – повремено и са алтернативном а изосемичном атрибуцијом („Худе орле и црне гавране”; МХ I, 68) – и када је о чуду претрајавања светачког тела реч („Ни га једу орли ни гаврани”; „Обретеније главе кнеза Лазара”, Вук II, 53) и када се формулативно, често и кроз клетву, помињу саплеминици или иноверници:

Да ј’ не кљују орли и гаврани (Вук II, 69)²⁷
Нек га једу орли и гаврани (Вук III, 52)

²⁵ „Слике рашичлањеног тела срећу се у склопу теме о пророчким сновима који најављују смрт јунака и пад царства. У Бетондићевој бугарштици Бушићева смрт најављена је метафором обезглављеног сокола (у двор се враћа „без своје без русе главе”), а иста слика употребљена је за Стефана Мусића и Ваистину слугу у Милетићевој и Вуковој варијанти (КБ: бр. 3, 5, 18)” (Петровић 2020: 169). Уп. БВ 96.

²⁶ Није искључена могућност да је представа о пророчким птицама, поред тога што се несумњиво примарно ослања на њихову природу медијатора, делимично повезана и са њиховом позицијом у простору („лете нависоко и виде нашироко”; Влечева 2003: 25). Упроцесу митолошког снижавања, оне су од птица пророка постале птице весници (Стойкова 1991: 118–119), међу њима и соко (Влечева 2003: 25).

²⁷ Поступак Марка Краљевића у цитираној песми (*Марко Краљевић укида свадбарину*), утемељен на архаичној стици заједничкој јужнословенској епској традицији и грчким спевовима, и аналоган, у крајњим консеквенцијама, „пра-ведном” Ахилејевом гневу због којег мртвог Хектора три пута вуче око зидина Троје („Гнев ми, богињо, певај, Ахилеја, Пелеју сина”) – тешко да би издржао савремене етичке стандарде:

А вију се орли и гаврани (Вук III, 74)
Биће меса орлу и гаврану (ЕХ 7; КХ II, 61)
Изили те орли и гаврани! (МХ I, 41)
Да их једу орли и гаврани (МХ I, 56)
А ја мислим да те једу орли и гаврани! (САНУ II, 30)

Штавише, водећи рачуна о репрезентативности јуначких атрибута и њиховом статусу у општем симболичком систему, епика усноставља доста оштру опозицију између сокола и лабуда, с једне, и орлова и гавранова, с друге стране:

Знадем бољег од тебе јунака,
Који је јунак под Удбином градом,
По имену Смиљанић Илија:
Очи су му кано у сокола,
Брци су му као лабудови,
Он ће теби и на ноге доћи,
Да орлове крви напојите,
Гавранове месом нахраните. (МХ VIII, 9)

У истом семантичком пољу крећу се орлови у античком миту (орao Прометеју прикованом за стену кљује јетру која се обнавља) и српским усменим предањима, где су упечатљив детаљ инфернагог амбијета: „На среди под ћупријом видео сам велики казан где кључа, и у њему главе мртвачке а одозго их орлови чупају” (Вук Пр. 17). Лирски пандан сликама подземља и пакла јесте простор који се у интерференцији митских и историјских реминисценција препознаје као граничан, с орловима као амблемским знаком:

Киша пада, Морава се мути,
Киша паде, одлазе регрутни.
Свака мајка свога сина жели,
Мене моја на границу спреми,
На граници нигде ништа нема,
Само камен и трава зелена,
По камењу орлови се вију,
А о трави душмани се крију. (Бов. 2, 350)

Фигура сокола измакла је углавном оваквој симболизацији, а за разлозима би се могло трагати у крајње диспаратним сферама, од

Све с авлије поскидао главе,
Па је главе саранио лепо,
Да ј' не кљују орли и гаврани,
Па авлију пусту накитио,
Накити је Арапским главама. (Вук II, 69)

природе десетерачког стиха до витешке етикеције и статуса који је соколарство имало – и још увек има²⁸ – у елитним друштвеним круговима. Репрезентативне су у широком жанровском спектру слике сокола на руци, несумњиво баштињене из витешког имагинаријума и средњовековне праксе лова властеле („Уз кољено, као сина свога, / А на руци, ко сивог сокола”, БВ 187; „Осједну дебела дорина, / А на руке сивога сокола, / Право оде б’јелу двору своме”, БВ 298; „у руке држи сокола, / под крило држи девојку, / оће да летне у дворе”, Бов. I, 228; „У злато су коња опковали, / Златни рати бију по копити, / А на прси дивна силембета; / И на руци сивога сокола”, Вук II, 89; „И пред њима Војина војводу. / У Војина сив соко на руци”, САНУ III, 60 и др.). Један мотив, међутим, повезује сокола са орлом и гавраном у сфере која инклинира хтонским аспектима модела света и он је несумњиво један од реликата најдубље културне старине, а забележен је, игром случаја, и у најстаријој познатој српској усменој песми – у знаменитој „смедеревској бугаршици”:

Орао се вијаше над градом Смедеревом,
Ниткоре не шћаше с њиме говорити,
Него Јанко војвода говораше из тамнице:
„Молим ти се, орле, сиди мало ниже,
(Сиди мало ниже) да с тобоме проговору.
Богом те брата јимају, пођи до смедеревске господе
Да с' моле славному деспоту да м' отпусти
(Да м' отпусти) из тамнице смедеревске.
И ако ми Бог поможе и славни деспот пусти
из тамнице смедеревске,
Ја те ћу напитати црвене крвице турешке,
Белога тела витешкога.” (НПЗ, стр. 33)

Храњење орла крвљу и месом јунака – овде дато у потенцијалу – реализовано је као централни мотив у бројним варијантама структурираним по обрасцу „Марко Краљевић и захвална птица” (Krstić 1984: F 2 и Самарџија web, коментар уз песму 86), познатом по две верзије штампане у Вуковој антологији (Вук II, 54, 55),²⁹ а веза-

²⁸ Соколарство је уписано на УНЕСКО-ву Репрезентативну листу светског нематеријалног културног наслеђа (2016), а кандидатуру је потписао велики број земаља: Немачка, Саудијска Арабија, Аустрија, Белгија, Једињени Арапски Емирати, Шпанија, Француска, Мађарска, Италија, Казахстан, Мароко, Монголија, Пакистан, Португалија, Катар, Сирија, Република Кореја, Чешка (<https://ich.unesco.org/en/lists?multinational=3&display=inscriptionID#tabs>).

²⁹ „Кадио бјесмо на Косову бојном, / Тешки бојак ми с Турци триљесмо, / Онда Турци мене уфатише, / Оба моја крила одсјекоше; / Ти си мене уфатио, Марко,

ном, у основи, за стратишта великих размера шире, од најстаријих (*Ерлангенски рукопис*) до савремених записа (Сувајчић 2014: 98):

Али вели орле и гавране:
„Не будали, рањен Казун-аго,
како ниси добро учинио.
Кад изгибе војска под Удваром
онде си нас нарањио, брацо,
нарањио меса јуначкога
а и црне крвице напојио.”³⁰ (EP 86)

Спектар употребе формуле је, међутим, далеко шири од овога фиксираног сијејним моделом о рањеном јунаку и захвалним птицама, с тим што су птице које се у оквиру формуле хране људским телом и поје људском крвљу по правилу гаврани (уп. Krstić 1984: F 2, 1, 1):³¹ „То је сердар Цмиљанић Илија, / Па је сердар рана допануо, / Те га врани чекају сердара, / Да јуначког наране се меса” (Вук VI, 54); „Полећело јато гавранова / Од Сријема од земље простране, / Прелијећу поља и планине, / Ожедњела крви од јунака, / Жељне меса коњског и јуначког” (Вук IX, 28); „Вијају се тице гавранови, / Месо једу коњско и јуначко” (КХ II, 71), „Пролећају орли и гаврани / Како у гори око вите јеле, / Са јунака разнашају месо” (МХ I, 68); „А на међи Турској и каурској, / Ђе је земља крви пожељела, / Гавранови од јунака меса” (Вук III, 20) и сл. Оваква дистрибуција није неочекивана: гаврани су као типске злослутнице и птице с доминантно негативном симболиком у систему традицијске културе овладале крвавим поприштима, а ни симболика орла, видели смо и на прозним и на лирским примерима, није битно удаљена од прототипске позиције гаврана. Соко такође није избегао импулсу исто-

/ Метнуо ме на јелу зелену, / Да ме Турски коњи не сатару, / И јуначка меса нарањио / И црвени крви напојио” (Вук II, 54); „Кад изгибе војска на Косову [...] Паде крвица коњу до стрмашица / И јунаку до свил’на појаса, / По њој плове коњи и јунаци, / Коњ до коња, јунак до јунака? / А ми тице долетисмо гладне, / Долетисмо и гладне и жедне, / Љуцкога се нарачисмо меса / И крви се љуцке напојисмо” (Вук II, 55). У ове две варијанте животиње које поје Марка водом и чине му хлад јесу соко и орао.

³⁰ Уп. лирско-енску варијанту из *Босанске виле*: „Бол Болује Ђерзелез Јованс, / У планини под зеленом јелом [...] Сив му соко хладну воду даје, / У кљуну му воду доносаше” (БВ 298).

³¹ Индикативно је да у муслиманском корпусу на истој позицији фигурирају вуци (који су препознати као опасност аналогна хајдуцима): „Данас ћемо низ кршна Корита, / У њих до три харамбаше кажу: / Једно Бајо, а друго Лимуне, / А треће је од Мораче Вуче, / С њима има до триста хајдука, / И у њим’ су побјешњели вуци, / Једућ’ месо коњско и јуначко” (КХ I, 6).

ријске фактографије и реалија ратних искустава (јер и он је, попут орлова и гаврана, стрвинар који се храни људским лешевима), али је његова фигура, под притиском витешке идеологије и иконографије, превасходно уобличавана у преiplету с мотивом захвалне животиње и ратниковог помоћника.³²

Лирика, међутим, нуди битно другачију верзију мотива. У лирским жанровским оквирима птица која једе људско месо по правилу је соко,³³ и то није месо ратника палих у боју или окршајима мањих размера, већ месо лирског јунака који сокола држи на руци:

Чардак се гради спрам месечине,
Спрам месечине, на конопљиште,
На чардак седи млади спаја,
У рукам' држи сива сокола.
Сви му се чуде с чиме га рани:
Образе кида, сокола рани,
Сузе си рони, сокола поји. (Бов. 1, 85)

У фолклорном моделу света типична форма објављивања натириродног јесте чудо и српска усмена епика за овај тип интервенције виших сила поседује фреквентну формулу „чуда великога” (Детелић 1996: 133), индоевропске старине, с паралелама у руском и грчком језику, којом се означава „оно што је опажено и протумачено као знак божанског уплива у људске ствари, тј. 'знамење'”:

Словенско чудо остало је ближе полазној семантици опажаја нечег што излази изван оквира свакодневног, уобичајеног и чисто људског. Такође ваља напоменути да је појам необичног или знаменитог сам по себи неутралан, тј. да укључује како

³² Аналогно томе, у вези с фигуrom гаврана такође су спорадично активирани позитивни аспекти симболике летача, и он може постати медијатор у процесу иницијацијског крстања („Вели му сам вран гавран: / Немој ме, Радо, ср'јељати, / ја ћу ти, брате, требати – / када се пођеш женити, / све ћу ти свате скупити, / под крило десно мстити / њи с тобом иеви однети”; САИУ I, 69, уп. Вукмановић 2016: 10) – али је то изузетак.

³³ Реч је о великом кругу варијаната, бележених на практично целом ју-жнословенском простору. Бранислав Крстић под ознаком F 2, 7, 2 („Човек у галији [тамници] храни сокола својим месом и поји га својим сузама”) наводи преко тридесет записа, а под одредницом X 15, 11 („Човек храни сокола својим месом, а поји својим сузама”) око четрдесет, од којих је само део подударан с наводима под F 2, 7, 2. У оквиру њих спорадично соко алтернира с неком другом птицом (с голубом у Шап. 328 нпр.), али су отклони од основног модела и велике модификације унутар образца иначе карактеристичне за бугарски ареал.

добре, тако и лошне појаве и предзнаке; док се у грч. κῦδος значење сузило на само позитиван аспект, словенска реч задржава изворну амбиваленцију. За негативан предзнак довољно је подсетити на сх. чудовишиће, рус. чудо́вище, значење које може имати и сам симплекс чудо, затим на изразе као сх. чудо и ѹокор, рус. чудо-юго, где вероватно имамо синтагматску везу *čudo i udo са другим елементом у вези са сх. на-уудити „нашикодити”, лит. ūdyti „псовати”, дакле са сличном семантиком као и сх. ѹокор „прекор, покуда”. (Лома 2002: 26)

Чини се да су у конкретној лирској варијанти комплексност и амбивалентност древног чуда сачуване у пуној форми. Призор јунака који сокола храни образима (у неким варијантама прстима: „Прсти ми криши, сокола рани, / Сузе ми рони, сокола поји!”; Бов. 2, 229) не именује се чудом, већ нечим што изазива чуђење, и што по логици ствари измиче регуларном поретку. А поредак се урушава на два битна плана временском и просторном. Лирска градња, која би морала бити космогонијски чин или његова реплика, дешава се у не-добра (по месечини), слично као у песмама о „изједеном овчару” („осу се небо звездама, / и равно поље овцама”; Вук I, 237), а чардак се гради на конопљишту, табуираном, хтонском простору, јаком не-месту традицијске културе. Акт јунака могао би се, тако гледано, посматрати као особени пандан хронотопској инверзији и као вид анти-понапашања па анти-месту и у анти-добра. То што све структурне елементе песме можемо поставити у кохерентан модел не значи да их појединачно или у целини није могуће посматрати и као интегралне делове других значењских равни и других културних стратуса. Увођење мотива „окованог галиота” и девојке „с брега” с којом јунак разговара у једној од варијаната нуди детаље чији би симболички потенцијал могао призвати нова значења везана за причу о храњењу сокола јуначким телом:

Возила се по мору галија,
У галији окован делија,
Гледала га са брега девојка.
„Што ме гледаш, са брега девојко,
Ожењен сам, узети те нећу,
Окован сам, грлити не могу!”
Проговора са брега девојка:
„Не гледам те да ме младу љубиш,
Но се питам чим сокола раниш!”
„Лице кварим те сокола раним,
Сузе роним те сокола појим,

Ја га раним да и абер носи,
Да ми носи и да ми доноси.” (Бов. 2, 320)

Песма има типичан лирски епилог о мајци, сестри и љуби које јунака жале без престанка, „јутром и вечером”, и „кад јој на ум падне”, о чему соко извештава јунака. По томе се домен сокола пре-васходно артикулише у оквиру улоге гласника, што и јесте његова основна улога у кругу забележених варијаната.³⁴ Вожња бродом, преко воде, статус роба (који је социјално мртво биће)³⁵ и мотив девојке која јунака гледа с брега, аналоган мотиву девојке на води или девојке која с бедема града коби и усмрћује јунака,³⁶ призывају, међутим, митско-фолклорне слике смрти и отварају простор да се оне детектују и у варијанти о чудесној градњи чардака по месечини. Није сасвим искључена могућност да заумна слика грађевине на конопљиншу у слику гроба – а он се по правилу именује „кућом”, „двором” и сл. – по сопственој логици уклапа елементе које традиција препознаје као типске чланове „негативне” симболичке парадигме, што у принципу чини у свим фолклорним жанровима када је о гробу реч. У широком луку од тужбалице до усмене епике гроб се слика и атрибуира по моделу антипростора. Он је кућа, али „вечна” (за разлику од привремене куће која се прави за живе), „необична”, самотворна, „ледна”, „од камена, без шљемена”, без светла, без врата

³⁴ Јунак може бити заточен и у тамници, а варирају и питања које јунак упињује соколу и, посебно, тип епилога – соко доноси и поште и дobre гласе од куће, различитог типа, примера ради, које је доба године: „Не било зима, во коложега; / не било пролет, къде Пиргевден; / тук било лето, къде Петровден. / Та му занесе три класье житени, / три класье житени бела пченица” (Шап. 332, уп. и 502).

³⁵ Роб је у митском типу мишљења типска метафора смрти: „Жртвени јарци” су били животиње, људи (‘смртници’), биље, мртва природа. Њих су оличавали носиоци смрти: робови, фармаци, наказе, а касније сиромаси и злочинци” (Frejdenberg 1987: 129). У усменој епци робови су се позиционирајем у простор под земљом (јер епске и историјске тамнице су биле углавном јаме), обележен присуством „гуја и јакрепа” додатно везивали за тему катабазе (Фајгељ 2012).

³⁶ Велики је спектар образаца и варијаната у којима је девојка из граничног простора (обала реке, брег крај воде, бедеми града, врата цркве) кобина по јунаке или чији појава коинцидира са њиховом смрћу. Вероватно су најпознатије слике сусрета косовских јунака са „бељарицама”, „Кучевкињама” и „Браничевкињама”, али се низ ту ни изблиза не завршава. „Незнана Косовка, последња посестрима, и сама се стапа са обрисима владарке смрти [...] Као да се епски импулс наметнуо појављивању девојке на граници живих и мртвих. Она оличава саму ’избирачицу мртвача’, девичанску појаву валкире на стратишту” (Самарџија 2010: 136–137; уп. Лома 2002: 143; Делић 2012).

и прозора, или с вратима без кључа³⁷ итд. (Детелић, Делић 2014; Нешникан Љуштановић 2014).

Фигурирање сокола би у том контексту могло можда чувати сећање на медијацију карактеристичну за тзв. „зрачне сахране“ (излагање тела птицама), познате древним цивилизацијама,³⁸ али би за такву једну потврду била потребна студија другог типа и далеко већа компаративна лингвистичка и етнолошка компетенција од оне коју ауторка ових редова има. У сваком случају мотив храњења сокола телом јунака могао би бити траг симболичког прекодирања приче о психопомпосу која је лако конвергирала с реалним ратничким исткуством и фактографијом стратишта, као и с „поетиком жртвеног обреда“. Смерница у том правцу могла би бити паралела с *Књијом пророка Језекиља*, на коју је, сад већ давних осамдесетих, у мотоу свог есеја о „смедеревској бугаршици“ и песми о Радију Вукојевићу, указао Миодраг Павловић (1986: 57) (уп. Сувајцић 2014: 93):

Ти, дакле, сине човјечји, овако говори Господ Господ, реци птицама, свакојаким птицама и свијем звијерима польским: скупите се и ходите, саберите се са свијех страна на жртву моју, коју кољем за вас, на велику жртву на горама Израиљевијем, и јешћете меса и пићете крви;

Јешћете меса јуначкога и пићете крви кнезова земаљских, овнова, јагањаца и јараца и телаца, све угојене стоке Васанске.

И јешћете претилине да ћете се наситити, и пићете крви да ћете се опити од жртава мојих што ћу вам наклати.

И наситићете се за мојим столом коња и коњика, јунака и свакојаких војника, говори Господ Господ. (39, 17–20)

У преплету ових културних и значењских слојева могла је бити генерисана чудесна лирска слика о јунаку и соколу. Било како било, и за лирску верзију мотива могло би важити оно што је већ речено за епску: „Шта год да је било у основи питања животиња људском крвљу и месом – ритуал ратнички, календарски, магијски или неки други – епика није сачувала контекст из којег је преузела ове формуле. Он је можда, у почетку певања, био део песме, али се

³⁷ „Јао моји двори самотвори / Кој' немате врата ни пенџера; / Само једна од земљице црне; / А друга су од јеле зелене; / А трећа су од бијела платна, / А немају кључа ни откуда“ (Бег. 211/IV).

³⁸ „Птице осим тога судјелују у директном пријеносу умрлога тијела у сферу оностранога, и то у свим врстама зрачних сахрана: тибетански небески погреб, перзијско издвајање леша у торњу шутње, излагање леша на скелама или пак у крошињи стабала“ (Marjanović 2011: 33).

у тами векова изгубио, рационализовао или преиначио до непрено-
ниавања” (Детелић 2008: 152–153).

3. Чудесно орање

Соко је, најзад, упркос свом витешком статусу, важну улогу добио и у помало неочекиваном – аграрном контексту. Фолклорна предста-
ва о плодности, о ком год аспекту да је реч, људском, сточном или
биљном, није измакла општој концептуалној стратегији да квалитет
посредује квантитетом, па се у традиционалним заједницама плод-
ност по правилу представља и магијски призива хиперболом.³⁹ Овај
концептуални маневар лако се да пратити у широком опсегу лирских
јајнрова – од успаванке, која магијски „компресује“ раст и напредак
детета и пројектује његову социјалну проминентност („Порости ми
за дан, за недељу, / као што би за годину дана; / дохвати се коња и
оружја, / да отмемо цару царевину”; Вујчић 2008: 17; уп. Пешикан
Љуштанић 2013), обредних благослова и здравица („Био ти стог,
колик’ зелени бор”, ЛНЦЈ 40; „Трмке ти се изројиле, / Све ројаци ка
облаци”, Вук I, 190) и посленичких песама („Или грми, ил’ се земља
тресе, / Или бије море о брегове? / Нити грми, нит’ се земља тресе, /
Нити бије море о брегове, / Већ то језди Јабланова моба”; Клеут 1990:
41), до бројних сватовских варијација на тему убрзаног раста биља
које на овај или онај начин прати свадбену иницијацију и магијски
антиципира невестину плодност и опште благостање (Ласек 2005:
234–235):

Ја усадих виту јелу
Тамо горе уз планину,
Супроћ јеле жуту дуњу,
А наврнух жубер-воду,
Ставих стражу младу мому;
Ту не дођох за годину. [...]

³⁹ У овом „раду“ традиције – као „подршка“ хиперболи – плодност невесте
деловала је у истом смеру као и њен статус у обреду: „Значај тела учеснице
у обредном опходу или невесте наглашавао се и хиперболизовањем његове
величине, било преко поређења са планином / гором [...] било поређењем са
јелом, вилинским дрветом: Расла јела, јелика / Међ’ два бора велика. / То ис
била јелика, / Већ ћевојка велика, / С момчетом се гледала (Васиљевић 1965: 152).
Ово ‘увећавање’ тела може се и посредно исказати, необичном метафором,
попут оне која у ускршијој песми с Косова изједначава далеки град и жену која
чудесно засењује свет” (Пешикан Љуштанић 2016: 97–98).

Седлах коња добра мусја,
 Пак ја пођох на планину:
 Не могох се примакнути
 Од висине вите јеле,
 Од мириса жуте дуње,
 Од брзине жубер-воде,
 Од љепоте младе моме. (Вук I, 500)⁴⁰

Орање је, као базично важан посао у традиционалним заједницима и култни чин *par excellence* (Петрухин 2001: 409), у великој мери подлезало овом типу хиперболизације, односно имитативне магије која је у њеној основи, што је резултирало великим кругом варијаната о орању чудесном и по томе које су животиње презане, и по материјалу од којег су начињени орачки реквизити, и по томе шта се сеје:

Орач оре равно поље.
 Волови му два јелена,
 Два јелена, два сокола.
 Рало му је чудно дрво,
 Чудно дрво јаворово.
 Ост'н му је струк босиљак,
 Жегле су му страторове,
 Привоји му ситна мрежа,
 Ралник му је сиви голуб,
 Семе му је ситан бисер.⁴¹ (ПД 66)

Комплекс представа везаних за соколов изузетан, хитар и дуг лет нашао се и у основи круга песама о „чудесном орању”, поставши типска хипербола за брзину орања и величину пооране површине. Наспрам стаменитих и јаких, али спорих волова, који су у пракси углавном презани у јарам, чудесни лирски орачи преку летаче,⁴²

⁴⁰ У вези с варијантом из *Ерлангенског рукописа* (174) Хатица Крњевић примећује: „У једном даху опевано је стварање и оплођивање живота, свеопшти сложни раст и напредак. И све једно другом одговара, као да је у дубини песме магијски чин који је остварио жељени исход, пагански ритам јединства свега што живи” (Krnjević 1986: 157).

⁴¹ Песме могу имати и јаку иницијатичку ноту: „Зарече се момче нежењено / Да пооре поље сокобањско. / Волови му два сива сокола, / Јарам му је два низа бисера, / Рало му је дрво јаворово, / Жегле су му од големо цвеће, / Остан му је струк бели босиљак” (ЛНП 113).

⁴² Друга животиња која се типски јавља у овом лирском обрасцу, како се види и на основу управо цитиране песме, јесте јелен. Анализирајући низ коледарских, лазаричких и краљичких варијаната, Ђорђина Трубарац Матић реконструише

без сумње и због „упечатљивог контраста” између култивисаног и дивљег, приземног и небеског:

Можда смисао ове слике треба тражити управо у упечатљивом контрасту вола – животиње домаће, тешког корака снажне али споре, везане за култивисану земљу – и јелена – дивље, брзе, лаконоге звери, везане за шуму и слободни нагонски живот – и сокола – оштровидог летача, неспутаног и уздигнутог над земљом. Ово успостављање везе питомог и дивљег, спорог и брзог, тешког / приземног и лаког / небеског – истиче супротности, али их и превазилази, и придаје земљом спутаним орачком раду нешто од лакоћег лета и моћи да се, опитомљавањем и култивирањем, преузме део исконске снаге и виталности дивљине. (Карановић, Пешикан Љуштановић 1994: 31–32)⁴³

Поред животиња, реквизита и семена чудесан је, у великом броју варијаната – и орач. Типично мушки орачки посао у тим песмама обавља девојка, чиме сешири спектар оних женских фигура које – попут неимарке која у гори гради цркву („Прести нећу, а не умем вести; / баби нећу чувати говеда; / насрд горе саградићу цркву; / темељ ћу јој од мермер камена, / а греде ћу дрво шимширово”; Вук I, 234) – прелазе границе рода (Пандуревић 2011: 25), реплицирајући понашање карактеристично за женска бића ниже ивише митологије (Трубарац Матић 2013):

Под горицом ораше девојка,
Волови јој сиви соколови,
Рало јој је од сувога злата,
Семе јој је крстати босиљак,
Брана јој је грана јоргована. (Бов. 1, 349; уп. ЛНП 221, ПД 69)

То је вероватно и био разлог због којег је певач мотив чудесне орачке запреге повезао с вином и фигуrom крчмарице, с јаким

фигуру „космичког орача” и његову ритуалну реплику (коледарски „дедица” с ралом као репом), који иницијално првеже јелена, зооморфно божанство наслеђено из велике старије (2019: 129–142).

⁴³ Алтернирање животиња познаје велики словенски ареал: „У Западној Украјини су, на Нову годину, обилазили двориште с плугом, имитирајући орање, и по дворишту бацали овас и кукуруз; у коледарским песмама маскиране поворке су певале о воловима медведима, вранама и другим птицама, упрегнутим да вуку плуг, благосиљали да роди жито и сл.” (Петрухин 2001: 410).

и препознатљивим симболичким „багажом” у митско-фолклорном систему:⁴⁴

Вино вози Марија дјевојка,
На два кола, на четири вола,
Кола су јој сребром окована,
А волови, сиви соколови!
А јармови од сувога злата,
А палице перје пауново,
А канџије од зелене свиле,
А тежаци младе ћувегије,
Ручконоше, лијепе дјевојке! (ЛНII 245)

Узајамна асоцијација мотива затворила је, најзад, круг у тачки где су се сустекла два претходно анализирана круга варијаната – први, о појењу и храњењу сокола сузама и месом јунака и други, о чудесном орању – отварајући се ка екстремима фолклора, где се елементи целовитог традицијског текста лудистички укрштају, јоп увек по логици која чува далеко сећање на потенцијал мотива и формула, али без сувислог смисла, а поготово без успостављања кохерентне слике света. У новом укрштају сузама се поје волови, уз сентименталан додатак из регистра типског жаљења за мртвима („косу реже”), у новом контексту такође модификованим до ионсенса:

Вино вози Марија ћевојка,
На колима и на воловима.
Кола су јој од сувога злата

⁴⁴ „Пијану механу” је још Алберт Лорд идентификовао као улаз у други свет: „механа је била симбол уласка у други свет, а пијење било испијање чаше заборава, воде из Лете, те да опијеност о којој се говори није обично пијанчење, већ је и сама симбол свести о неком другом свету, можда чак и смрти” (Lord 1990: 123–124). Власница крчме у гори по правилу мами јунаке у смрт (јунака који на њен позив уђе у крчму хајдуци убијају у подруму), а манипулисање вином (мешање с ракијом, стављање била и сл.) такође је начин да се угрозе епски јунаци. У лицу крчмарице сустекле су се митеме о смрти као испијању „винца од забитја” и смрти као женидби девојком из „туђе земље”: „она и служи вино, и љуби јунаке, што вероватно објашњава и епски (и традиционални) преседан да се у овом случају, изузетно, промискуитет и ванбрачна веза не санкционишу. Веза крчме и крчмарице са светом мртвих и временски је концептуализована, јер реплицира древну митему о боравку јунака у подземљу у периоду зимске хибернације: ‘Љети ага иде по четама,/ Тे доводи танане робиње, / Па он љуби лијепе робиње, / Зими ага иде у механе, / Те он љуби крчмарице младе’ (Вук III, 28)” (Детелић, Делић 2014: 260–261). Све претходно говори у прилог реконструкцији фигуре древног женског божанства у позадини крчмаричиног лика.

А волови сиви соколови.
Устара се Марија ћевојка
Чим ће она волове хранити?
Чим појити, а чиме везати?
Бисер круни, па волове храни,
Сузе рони па волове поји,
Косу реже, па волове веже. (ЛНПј 300)

Базична стратегија људског мишљења да појмове из сфере апстракције посредује и приказује путем чулно опипљивих датости, с једне стране, и суштинска везаност традиционалних друштава за непосредно окружење и природу, с друге – водили су томе да се соколов лет у фолклорном моделу света препозна као парадигматична слика иницијатичких кретања, како у домену култа мртвих, тако и у „великом наративу“ о свадби. Исти мотив постао је средство конституисања хиперболе у аграрном контексту, што указује на његов огроман симболички потенцијал. Вербално фиксирали текстови („крила соколова“) и визуелне представе⁴⁵ деривиране из базичног мотива прилагодиле су се широком спектру жанрова, грађећи кластер формула неједнаких по обиму и нивоу структурирања. Њихову виталност и фреквентност подржавала је реална фактографија (витенка атрибуција и иконографија, пракса лова и сахрањивања, веза стрвинара са стратиштима и сл.), али је за њихово опстајање и учесталост од пресудне важности несумњиво била чињеница да се соколов лет у колективној имагинацији везао за фундаменталне категорије промене / медијације и квантитета (чији је само један аспект брзина). Очи соколове активирале су у фолклорној свести сасвим друге, такође базичне аспекте менталних транслација, што је нова и велика тема која захтева барем онолико истраживања и простора колико и ова о соколовим крилима.

⁴⁵ „Поред динамичког односа између метрике и идеје (а тиме и теме), постоји, дакле, и визуелни аспект формуле. Ако формулативност узмемо у ширем значењу, као својство фолклора [...] можемо говорити о визуелном карактеру формулативности уопште. Песумњиво је да поновљиви облици, без обзира на жанр, садрже у себи и могућност визуелизације“ (Радуловић 2014: 207).

Литература

- Ајдачић, Дејан. *Прилози йроучавању фолклора балканских Словена*. Београд: Научно друштво за словенске уметности и културе, 2004.
- БВ: *Из фолклорне ризнице Босанске виле: ейско-лирске јјесме* II. Јеленка Пандуровић (прир.). Нови Сад: Матица српска, 2015.
- Бег.: *Српске народне јјесме из Лике и Баније*. Сакупио и за штампу приредио Никола Беговић. Књига прва. Београд: Удружење Срба из Крајине и Хрватске, 2001 [Загреб, 1885].
- Бов. 1: *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији. Лирске јјесме I*. Владимира Бован (прир.). Косовска Митровица – Приштина: Панорама, 2013.
- Бов. 2: *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији. Лирске јјесме II*. Владимира Бован (прир.). Косовска Митровица – Приштина: Панорама, 2013.
- Бог.: *Народне јјесме из старијих, највише приморских земаља*. Сабрао и на свијет издао Валтазар Богишић, књига прва са расправом о „бугаршицима” и с речником. Горњи Милановац: Лио, 2003 [Биоград, 1878].
- Вличева, Десислава. „Птице у бугарским народним представама и веровањима о свету и човеку”. *Кодови словенских култура* (Птице) 8 (2003): 17–32.
- Вујчић, Никола. *Српска народна књижевност за децу*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Вук I–IV: *Српске народне јјесме I–IV*. Скупљено их Вук Стеф. Каракић. Београд: Просвета, 1975–1988.
- Вук V: *Српске народне јјесме*. Скупљено их Вук Стеф. Каракић. *Књига јећа у којој су различне женске јјесме*. Љубомир Стојановић (прир.). Биоград: Државно издање, 1898.
- Вук VI–IX: *Српске народне јјесме VI–IX*. Скупљено их Вук Стеф. Каракић. Љубомир Стојановић (прир.). Београд: Државно издање, 1899–1902.
- Вук Пр.: *Српске народне претворије*. Скупљено их Вук Стеф. Каракић. Београд: Просвета, 1988.
- Вукмановић, Ана. „Лирика у покрету: из поетике кретања”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 64/1 (2016): 7–24.
- Гура, Александар. *Симболика животиња у словенској народној традицији*. Београд: Logos, 2005.
- Делић, Лидија. „Чарне очи, да би не гледале. О једном епском плеоназму”. *Заједничко у словенском фолклору: зборник радова*. Љубинко Раденковић (ур.). Београд: Балканолошки институт САНУ, 2012. 207–226.
- Делић, Лидија. *Змија, а српска. Концептуализација у усменом фолклору*. Вишеград: Андрићев институт, 2019.
- Детелић, Мирјана, Лидија Делић. „Кућа божја у усменој спици”. *Глас САНУ* 29 (2014): 111–129.
- Детелић, Мирјана. „Витешке животиње у усменој десетерачкој спици”. *Глас САНУ CDIX* (2008): 131–190.

- Детелић, Мирјана. „Епска тица лабудица”. *Птице: књижевност, култура*. Драган Бошковић, Мирјана Детелић (ур.). Лицеум 14. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ, 2011. 61–73.
- Детелић, Мирјана. *Урок и невеста*. Поетика епске формуле. Београд: Балканолошки институт, Крагујевац: Центар за научна истраживања Универзитета у Крагујевцу, 1996.
- ЕР: Ерланенски рукопис. Мирјана Детелић, Снежана Самарџија, Љидија Делић (прир.). Monumenta Serbica (<http://www.erl.monumentaserbica.com/>).
- Јокић, Јасмина. *Краљичке јесме. Ријуал и љосзија*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2012.
- Карановић, Заја, Јиљана Пешикан Љуштановић. „Послови и дани српске песничке традиције”. Заја Карановић, Јиљана Пешикан Љуштановић (прир.). Нови Сад: Светови, 1994. 5–47.
- Клеут, Марија. *Из колебе у дворове љосиодске: фолклорна збирка Милиће Стојадиновић Србкиње*. Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1990.
- Ласек, Агњешка. „Медијаторске границе у свадбеним песмама Јужних Словена.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 53/1–3 (2005): 179–252.
- ЛНП: *Лирске народне јесме*. Јиљана Пешикан Љуштановић (прир.). Нови Сад: Матица српска, 2012.
- ЛНПј: *Лирске народне јесме*. Саша Кнежевић, Јеленка Пандуревић (прир.). Бања Лука: Матица српска, Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2018.
- Лома, Александар. „Два врана гаврана. Corvus corax у словенској епици – коми-паративни поглед”. *Кодови словенских култура* 8 (Птице) (2003): 109–132.
- Лома, Александар. *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2002.
- Маж.: Живанчевић, Милорад, Владан Недић. „Зборник Матије Мажурапића”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* XIV/2 (1966): 225–260.
- НПЗ: *Народне јесме у залисима XV–XVIII века. Антологија*. Мирослав Пантин (прир.). Београд: Просвета, 2002.
- Пандуревић, Јелена. „О епским ратницама и хајдуцима, или о игри идентитета у српској народној епици”. *Жене: род, иденититет, књижевност*. Драган Бошковић (ур.). Крагујевац: ФИЛУМ, 2011. 21–31.
- ПД: *Послови и дани српске јесничке традиције*. Заја Карановић, Јиљана Пешикан Љуштановић (прир.). Нови Сад: Светови, 1994.
- Перић, Драгољуб. *Териоморфни јунаци словенске епике*. Београд: Београдска књига, 2008.
- Петр.: *Српске народне јесме из Босне и Херцеговине (женске)*. Скупшина их и на свијет издао јеромонах Богољуб Петрановић, учитељ. Сарајево: Босанско-вилајетска штампарија, 1867.
- Петровић, Соња. „Тело – социјум – космос. Осврт на слике целовитог и фрагментарног тела у традицији о Косовској битки”. *Савремена српска фолклор*

- рисника VII.* Бошко Сувајчић, Ђанка Лajiћ Михајловић, Ѓанијела Поповић Николић (ур.). Крушевац: Удружење фолклориста Србије – Народна библиотека Крушевац, Београд: Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2020. 164–185.
- Петрухин, В. Ј. „Орач”. *Словенска митологија: енциклопедијски речник*. Светлана Толстој, Јубинко Раденковић (ур.). Београд: Zepter Book World, 2001.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. „Време као благослов. Усмена успаванка и жанрови намењени деци између прошлости и будућности”. *Време, вакај, земан. Асекти времена у фолклору*. Лидија Делић (ур.). Београд: ИКУМ, 2013. 317–329.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. „Кућа необична. Простор гроба у усменој епизи”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 62/1 (2014): 7–24.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. *Змај Десети Вук – мит, историја, јесма*. Нови Сад: Матица српска, 2002.
- Самарџија web: Самарџија, Снежана. Коментари уз песме Ерлангенской рукописи. <http://www.erl.monumentaserbica.com/>.
- Самарџија, Снежана. „Из мајдана чисто сребрнога”. Ликови усмене књижевности. Снежана Самарџија (ур.). Београд: ИКУМ, 2010. 121–146.
- САНУ II–IV: Српске народне јјесме из необјављених рукописа Вука Симеф. Каракића. Владан Недић, Живојин Младеновић (прир.). Београд: САНУ, 1974.
- САНУ II–IV: Српске народне јјесме из рукописа Вука Симеф. Каракића. Владан Недић, Живомир Младеновић (прир.). Београд: САНУ, 1974.
- СБНУ: Сборник за народни умотворения наука и книжнина, от. кн. 27. Сборник за народни умотворения и народопис. София: МНП (от кн. XIX изд. Българското книжовно дружество, а от кн. XXVII – БАН), 1889 –.
- СМ: Сима Милутиновић Сарајлија. *Ијеванија црногорска и херцеговачка*. Добрило Аранитовић (прир.). Никшић: Унирекс, 1990. [Лајциг, 1837]
- Стойкова, Стефана. „Птици вестители и птици прорицатели в българския и гръцкия песенен фолклор”. *Проблеми на българския фолклор* 8. София: БАН, 1991. 115–120.
- Сувајчић, Бошко. *Орао се вијаје. Предвуковски засиси српске усмене ипезије*. Ниш: Филозофски факултет, Београд: Филолошки факултет, 2014.
- Трубарац Матић, Ђорђина. „Вода Босилькова и Сунчева сестра”. *Академија: књижевност, култура*. Мирјана Детелић, Лидија Делић (ур.). Београд: Балканолошки институт САНУ, 2013. 203–212.
- Трубарац Матић, Ђорђина. *У јеленом колу. Мойив јелена у српској обредној лирици*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2019.
- Фајгель, Андреј. „Трагом гуја и јакрепа у епским тамницима: гусларске песме, француске жесте, међународни оквир”. *Гује и јакрепи: књижевност, култура*. Мирјана Детелић, Лидија Делић (ур.). Београд: Балканолошки институт САНУ, 2012. 82–94.
- Чајкановић, Веселин. „Кумство у капи”. *Спрудије из српске религије и фолклора 1910–1924*. Сабрана дела из српске религије и митологије. Књига прва. Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон, 1994. 365–380.
- Шап.: Шапкарев, Кузман. *Сборник от български народни умотворения*. Том 1. *Песни*. Варна: ЕИ LiterNet, 2008. (https://litternet.bg/folklor/sbornici/shapkarev_1/index.html)

- ЕИ: *Muslimanske narodne junaka pjesme*. Sakupio Esad Hadžiomerspahić. U Banjoj Luci: Ugrenović, 1909.
- Frejdenberg, Olga Mihajlovna. *Mit i antička književnost*. Beograd: Prosveta, 1987.
- Lakoff, George, Mark Johnson. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Ivić, Milka. *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*. Beograd: Slovograf, 1995.
- Kasirer, Ernst. *Filozofija simboličkih oblika. Drugi deo: Mitsko mišljenje*. Novi Sad: Dnevnik – Književna zajednica Novog Sada, 1985.
- КН I-II: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini I-II*. Sabrao Kosta Hörmann 1888–1889. Sarajevo: Kušan, 1933.
- КН III: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna*. Đenana Buturović (prir.). Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1966.
- Krnjević, Hatidža. *Lirske istočnici. Iz istorije i poetike narodne poezije*. Beograd: BIGZ – Priština – Jedinstvo, 1986.
- Krstić, Branislav. *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*. Beograd: SANU, 1984.
- Lord, Albert B. *Pevač priča I. Teorija*. Beograd: Idea, 1990.
- Marjanović, Suzana. „Duša kao postmortalna ptica: južno/slavenske folklorne predodžbe o duši–ptici i/ili ptici–duši?”. *Планице: књижевност, култура*. Драган Бошковић и Мирјана Ђетелић (ур.). Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ, 2011. 27–49.
- МН I–IX: *Hrvatske narodne pjesme*. Zagreb: Matica hrvatska, 1890–1940.
- Pavlović, Miodrag. *Obredno i govorno delo. Ogledi sa srpskim predanjem*. Beograd: Prosveta, Priština: Jedinstvo, 1986.
- Pešikan Ljuštanović, Ljilana. „Žensko telo kao prostor u usmenoj obrednoj lirici”. *Sarajevske sveske* 49–50 (2016): 93–108.
- Turner, Mark, Gilles Fauconnier. *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
- Turner, Mark. *The literary mind*. Oxford: University Press, 1997.

Lidija Delić*FALCON WINGS*

The Range of the Formula in Oral Lyric Poetry

S u m m a r y

The basic strategy of human thought to communicate and present abstract notions through tangible things accessible to the senses, on the one hand, and the fundamental attachment of traditional societies to their immediate surroundings and nature, on the other, led to the recognition of a falcon's flight in the folklore model of the world as the paradigmatic image of initiation voyages, both in the domain of the cult of the dead and in the "grand narrative" of nuptials. The same motif became a tool for constructing hyperbole in the agrarian context, suggesting its enormous symbolic potential. Verbally fixed texts ("falcon wings") and the imagery derived from the basic motif adapted to a wide range of genres, forming a cluster of formulas of unequal length and structuring level. Their vitality and frequency were encouraged by real factography (the attribution and iconography of knighthood, the practice of hunting and burial, the association of a scavenger bird with killing sites, etc.). However, a decisive factor in their perseverance and commonality was the association of falcon's flight in collective imagination with the fundamental categories of change/mediation and quantity (with speed being just one of its aspects).